

УДК 341.413

М. Пашковський,кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу
Одеської національної юридичної академії**УРОКИ НЮРНБЕРЗЬКОГО ПРОЦЕСУ**

Друга світова війна залишилася в історії людства як найжахливіша подія, в орбіту якої було втягнуто більше 60 держав світу (з 73, що існували на той момент) з майже двомільярдним населенням. Загальні втрати від цієї війни склали більше 70 мільйонів осіб, з них більша частина (майже 47 млн осіб) — мирне населення. Ця війна запам'ятається такими ганебними явищами, як масове знищення мирного населення, голокост, переселення та «германізація» корінного населення, переміщення осіб в концтабори, діяльність т.зв. «фабрик смерті», остарбайтерство та ін. Винищення, тортури, розграбування були зведені в ранг державної політики. «Ми, — говорив Гітлер, — повинні розвинути техніку обезлюдювання. Якщо ви запитаете мене, що я розумію під обезлюдюванням, я скажу, що маю на увазі усунення цілих расових одиниць ... усунути мільйони нижчої раси...» Жахливі злочини Другої світової війни не могли залишитися непоміченими та не покараними. В нотах Радянського уряду від 25 листопада 1941 року «Про обурливі звірства німецької влади відносно радянських військовополонених», 6 січня 1942 року «Про повсюдні грабежі, розорення населення і жахливі звірства німецької влади на захоплених ними радянських територіях», 27 квітня 1942 року «Про жахливі злидні, звірства і насильства німецько-фашистських загарбників в окупованих зонах і відповідальність німецького уряду і командування за ці злочини» вказувалося, що вся відповідальність за вчинені гітлерівцями злочини покладається на фашистських керівників та їх пособників.

Реалізація відповідальності за вчинені звірства вимагала заснування відповідного правового механізму. Вимога про створення Міжнародного військового трибуналу містилася в заяві Радянського уряду від 14 жовтня 1942 року «Про відповідальність гітлерівських загарбників та їх спільників за злочини, що здійснюються ними в окупованих країнах Європи» [1, 3–6]. Незважаючи на спротив певних впливових кіл, Угода про створення Міжнародного військового трибуналу і його Статут були підписані СРСР, США, Великобританією і Францією під час Лондонської конференції, що проходила з 26 червня по 8 серпня 1945 року. Ці документи містили узгоджену позицію всіх 23 країн — учасниць конференції, а принципи Статуту затверджені Генеральною Асамблеєю ООН як загальновизнані з боротьби зі злочинами проти людства. 29 серпня 1945 року було опубліковано перший список головних військових злочинців, що складався з 24 нацистських політиків, військових, ідеологів фашизму.

Трибунал було створено як постійно діючий судовий орган, призначений для ведення невизначеної кількості судових процесів. Його постійним місцем перебування було обрано Берлін, де й було проведено 9 жовтня 1945 року перше організаційне засідання. Однак в історію трибунал увійшов завдяки єдиному судовому розгляду, який було проведено з 20 листопада 1945 року до 1 жовтня 1946 року в Нюрнберзі, у зв'язку з чим він і отримав найменування Нюрнберзького трибуналу (процесу).

Разом з тим спроби створення міжнародних кримінальних судових органів

людством вживалися і раніше, однак не приводили до позитивного результату. Вважається, що вперше міжнародний суд з розгляду воєнних злочинів відбувся в німецькому місті Брейзахе в 1474 році, коли 27 суддів Священної Римської імперії висунули обвинувачення Петеру ван Хагенбаку в «попранні законів Божеських і людських» у зв'язку з тим, що він дозволив своїм військам убивати, гвалтувати і грабувати. За результатами судового розгляду ван Хагенбак був визнаний винним, засуджений до смертної кари і страчений [2]. Однак найбільш близьким людство було до створення міжнародного кримінального суду в 1919 році, коли держави — переможниці в Першій світовій війні сприйняли спробу врегулювати питання притягнення до кримінальної відповідальності керівників переможеної держави за вчинення воєнних злочинів. Стаття 227 Версальського мирного договору з Німеччиною 1919 року передбачала, що германський імператор Вільгельм II повинен постати перед спеціально створеним міжнародним трибуналом за вчинені злочини проти міжнародної моралі і нерушимості міжнародних договорів. Статтею 228 вказаного договору було передбачено право держав-переможниць судити осіб, винних у порушенні законів та звичаїв війни, а Німеччина зобов'язувалася їх видати. Стаття 229 передбачала, що у випадку вчинення злочинів проти декількох держав обвинувачених будуть судити т.зв. «змішані комісії», які складатимуться з військових суддів цих держав. Однак ця спроба судити кайзера та інших воєнних злочинців завершилася невдачею і в кінцевому підсумку Верховний Суд Німеччини розглянув лише 12 справ (по яких до суду були віддані лише 45 з 896 обвинувачених), причому по 6 з них обвинувачені були виправдані.

Наступний крок з запровадження Міжнародного кримінального суду був вжитий державами світу у відповідь на вбивство в Марселі югославського короля Олександра і міністра закордонних справ Франції Луї Барту 9 жовтня 1934 року, організоване терористични-

ми організаціями за участі розвідслужб Німеччини та Італії. Результатом цього кроку було відкриття 16 листопада 1934 року для підписання Конвенції про запобігання і покарання тероризму і Конвенції про створення Міжнародного кримінального суду, які так і не набули чинності [3]. І лише Друга світова війна змусила держави-переможниці довести справу про заснування міжнародного кримінального правосуддя до практичного результату.

Міжнародний військовий трибунал для справедливого і швидкого суду і покарання головних військових злочинців європейських країн осі (повна назва Трибуналу вказана в його Статуті) отримав право судити і карати осіб, які, діючи в інтересах європейських країн осі, індивідуально або члени організації здійснили будь-який з таких злочинів, що підлягають юрисдикції трибуналу і які тягнуть за собою індивідуальну відповідальність: а) злочини проти миру, а саме: планування, підготовка, розв'язування або ведення агресивної війни або війни в порушення міжнародних договорів, угод або запевнень, або участь в загальному плані або змові, спрямованих до здійснення будь-якого з вищевикладених дій; б) військові злочини, а саме: порушення законів чи звичаїв війни. До цих порушень належать вбивства, катування або відведення в рабство чи для інших цілей цивільного населення окупованої території; вбивства або катування військовополонених чи осіб, які перебувають у морі; вбивства заручників; пограбування громадської чи приватної власності; безглузде руйнування міст або сіл; розорення, не виправдане військовою необхідністю, та інші злочини; с) злочини проти людства, а саме: вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, або переслідування з політичних, расових або релігійних мотивів з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочиним, підлягає юрисдикції трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були здійснені, чи ні (ст. 6 Статуту трибуна-

лу). Стаття 7 Статуту трибуналу акцентувала увагу на тому, що «посадове становище підсудних, їх становище як глав держави або відповідальних чиновників різних урядових відомств не повинно розглядатися як підстава до звільнення від відповідальності або пом'якшення покарання».

Відповідно до ст. 27 Статуту трибунал отримав право засудити винного до смертної кари або до іншого покарання, яке трибунал визнає справедливим.

Для координації дій головних обвинувачів на Нюрнберзькому процесі був заснований Комітет обвинувачів. До складу цього комітету входили головні обвинувачі від СРСР, Англії, США і Франції або їх заступники (від США — суддя Верховного суду США Роберт Джексон, від СРСР — Генеральний прокурор УРСР Р.А. Руденко, від Великобританії — Хартлі Шоукросса, від Франції — Франсуа де Ментон, пізніше — Шампентье де Ріб). У завдання комітету входило узгодження заходів з підготовки процесу, розподіл обов'язків між головними обвинувачами з проведення окремих стадій процесу (порядок виголошення вступних та заключних обвинувальних промов, порядок подання доказів обвинувачення і допиту свідків і підсудних і т. д.), узгодження різних питань, що виникали в ході процесу. Заснування в зазначених цілях Комітету обвинувачів, безсумнівно, сприяло більш чіткій роботі апарату звинувачення і забезпечувало єдину узгоджену лінію обвинувачення з основних питань [1, 29].

Обвинувальний висновок складався з декількох розділів та підрозділів, які охоплювали такі обвинувачення:

– щодо планів нацистської партії та керівництва: використання нацистського контролю для агресії проти іноземних держав; агресивні дії проти Австрії і Чехословаччини; напад на Польщу; агресивна війна проти всього світу (1939–1941); вторгнення Німеччини на територію СРСР в порушення пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року; співпраця з Італією і Японією та агресивна війна проти США (листопад 1936 — грудень 1941 року);

– злочини проти миру («Всі обвинувачені та інші особи протягом ряду років до 8 травня 1945 року брали участь у плануванні, підготовці, розв'язанні та веденні агресивних воєн, які також були війнами в порушення міжнародних договорів, угод і зобов'язань»);

– військові злочини: вбивства і жорстоке поводження з цивільним населенням на окупованих територіях і у відкритому морі; уведення цивільного населення окупованих територій у рабство і для інших цілей; вбивства і жорстоке поводження з військовополоненими та військовослужбовцями країн, з якими Німеччина перебувала у стані війни, а також з особами, які перебували у плаванні у відкритому морі; безцільні руйнування великих і малих міст і сіл, спустошення, не виправдані військовою необхідністю; германізація окупованих територій;

– злочини проти людяності: обвинувачені проводили політику переслідування, репресій і винищення ворогів нацистського уряду. Нацисти кидали в тюрми людей без судового процесу, піддавали їх переслідуванням, приниженням, поневоленням, тортурам, вбивали їх; переслідування з політичних, расових і релігійних мотивів у процесі виконання загального плану [1, 35–94].

Обвинувальний висновок розглядав злочини таких обвинувачених: Герман Герінга Вільгельма, Рудольфа Гесса, Йоахіма фон Ріббентропа, Роберта Лея, Вільгельма Кейтеля, Ернста Кальтенбруннера, Альфреда Розенберга, Ганса Франка, Вільгельма Фріка, Юліуса Штрайхера, Вальтера Функа, Гельмара Шахта, Густава Круппа фон Болен унд Гальбах, Карла Деніца, Еріха Редера, Бальдур фон Шіраха, Фріца Зау-Келя, Альфреда Іудля, Мартіна Бормана, Франца фон Папена, Артура Зейсс-Інкварт, Альберта Шпеера, Костянтина фон Нейрата і Ганса Фріче — індивідуально і як членів будь-якої з таких груп або організацій, до яких вони відповідно належали, а саме: урядовий кабінет, керівний склад націонал-соціалістської партії, охоронні загони німецької націонал-соціалістської партії (СС), включаю-

чи групи служби безпеки (СД), державна таємна поліція (гестапо), штурмові загони німецької націонал-соціалістської партії (СА), генеральний штаб і вище командування німецькими збройними силами.

Для розгляду обвинувачення державами-переможницями було створено на паритетних засадах суд з чотирьох суддів (від США — колишній генеральний прокурор країни Ф. Біддл, від СРСР — заступник голови Верховного Суду Радянського Союзу генерал-майор юстиції І. Т. Нікітченко; від Великобританії — головний суддя лорд Джеффри Лоуренс; від Франції — професор кримінального права Анрі Доннедьє де Вабр).

За результатами розгляду справи трибунал ухвалив вирок, яким засудив до смертної кари через повішення: Герінга, Ріббентропа, Кейтеля, Кальтенбруннера, Розенберга, Франка, Фріка, Штрайхера, Заукеля, Зейсс-Інкварт, Бормана (заочно), Йодля; до довічного ув'язнення: Гесса, Функа, Редера; до 20 років тюремного ув'язнення: Шіраха, Шпеєра; до 15 років тюремного ув'язнення: Нейрата; до 10 років тюремного ув'язнення: Деніца; до 6 років тюремного ув'язнення: Шелленберга. Були виправдані: Фріче, Папен, Шахт. Крім того, трибунал визнав злочинними організації СС, СД, СА, гестапо і керівний склад нацистської партії. Нацистський кабінет міністрів, Генеральний штаб і Верховне командування вермахту злочинними організаціями визнані не були.

На міжнародному симпозіумі «Від Нюрнберга до Рима: міжнародне правосуддя після великої перемоги», що проходив 23–24 квітня 2010 року в Одеській національній юридичній академії, під егідою Комітету Верховної Ради України з питань правосуддя, Міжнародного гуманітарного університету та ОНЮА, було відзначено, що дослідники не схильні ідеалізувати Нюрнберзький процес і власне сам Міжнародний військовий трибунал, однак вказують на те, що державами-переможницями було відкинута «...ідею позасудового покарання головних воєнних злочинців. Більш

того, результати процесу були справедливими і юридично обґрунтованими» [4]. За результатами опитування в серпні 1946 року переважна кількість німців (близько 80%) вважало Нюрнберзький процес справедливим, а винність підсудних незаперечною; близько половини опитаних відповіли, що підсудним має бути винесений смертний вирок, тільки 4% відгукнулися про процес негативно [5]. Слід погодитися з висновком А. Й. Полторака про те, що міжнародний характер суду визначається не правом, що застосовується (тому що міжнародне право може застосовуватися і національними за складом судами), і не тим фактором, що він був створений на підставі міжнародної угоди (оскільки на підставі міжнародних угод нерідко діють і національні суди), а схваленням статуту і вироку трибуналу міжнародним співтовариством [6].

Установчі документи трибуналу, підготовка його діяльності, власне розгляд ним справи та вирок мали важливе значення для права в цілому, оскільки було отримано невідомий до тих пір досвід взаємодії різних правових систем для досягнення однієї спільної мети. Автори Статуту і Правил процедури трибуналу змушені були долати значні труднощі, пов'язані з подоланням колізій англійського, американського, французького та радянського кримінальних процесів. Передбачена активна роль суду під час дослідження доказів, зокрема, при допиті свідків (хоча на практиці виявилось, що судді не відігравали при цьому значної ролі, допит вівся власне представниками сторін (обвинувачами та захисниками), розширенні права підсудних. Можна з певністю стверджувати те, що цей трибунал склав фундамент не лише Токійського процесу, але й наступної генези сучасної системи міжнародного кримінального правосуддя. Саме на Нюрнберзькому процесі були сформульовані основні принципи та позиції формування та діяльності сучасних міжнародних кримінальних судів.

Ключові слова: Міжнародний військовий трибунал, Нюрнберзький про-

цес, военні злочини, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна.

Міжнародний військовий трибунал для справедливого і швидкого суду і покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі (Нюрнберзький трибунал) став першим практичним зразком реалізації міжнародного кримінально-процесуального права. На Нюрнберзькому процесі були сформульовані основні принципи формування та діяльності сучасної системи міжнародних кримінальних судів.

Международный военный трибунал для справедливого и быстрого суда и наказания главных военных преступников европейских стран осей (Нюрнбергский трибунал) стал первым практическим образцом реализации международного уголовно-процессуального права. На Нюрнбергском процессе были сформулированы основные принципы формирования и деятельности современной системы международных уголовных судов.

The International Military Tribunal for the just and prompt trial and punishment of the major war criminals of the European Axis (the Nuremberg Tribunal) became the first practical example of implementation of interna-

tional criminal law and procedure. At the Nuremberg trials were identified the basic principles of formation and activities of the modern system of international criminal courts.

Література

1. Нюрнбергский процесс : сб. материалов. Т. I / под ред. К. П. Горшенкина (глав. ред.), Р. А. Руденко и И. Т. Никитченко. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1954. — С. 3–6, 29, 35–94.
2. Дрьоміна Н. В. Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів : монографія / Н. В. Дрьоміна. — О. : Фенікс, 2006. — С. 7.
3. Марусин И. С. Международные уголовные судебные учреждения: судоустройство и судопроизводство / И. С. Марусин. — С.Пб. : Изд. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Изд-во юрид. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. — С. 8–9.
4. Ківалов С. В. Міжнародне кримінальне правосуддя: від Нюрнберзького військового трибуналу до Міжнародного кримінального суду // Альманах міжнародного права. — 2009. — Вип. 1. — С. 10.
5. Режим доступу : http://www.victory.mil.ru/war/1945/policy/02_06.html
6. Полторак А. И. Нюрнбергский процесс: Основные правовые проблемы / А. И. Полторак ; Акад. наук СССР ; Ин-т государства и права. — М. : Наука, 1966. — С. 20.